
**НОТАТКИ ДО МОНОГРАФІЇ
“ДЕМОГРАФІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ”
З ЮВІЛЕЙНОГО ВИДАННЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
АНАТОЛІЯ ВИШНЕВСЬКОГО**

*С.І. Пирожков, академік НАН України,
В.П. Піскунов, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
В.С. Стешенко, доктор економічних наук,
професор, Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

На пострадянському демографічному просторі відбулася справжня подія: до свого сімдесятиріччя Анатолій Вишневський підготував та видав три томи своїх творів [1, 2, 3], чим не тільки достойно зафіксував велику продуктивність минулого періоду своєї “демографічної біографії”, а й дав своїм колегам і всім, хто цікавиться демографічною тематикою, багато вагомих наукових текстів. Значна їх частина має пошуковий та фундаментальний характер і тому буквально приречена бути об’єктом пильної уваги працюючих демографів, особливо тих, хто має хист до теоретичного мислення та намагається заглибитися в актуальну методологічну проблематику сучасної демографії.

Цінність виданих праць виявляється не лише у зацікавленості в них професійних демографів, які знайдуть там теми для демографічних міркувань та орієнтири для їх поглиблення. Цінність вперше виданих і перевиданих робіт також у тому, що вони позбавленні бодай найменших ознак професійного снобізму, хизування причетністю до наукової еліти. “Науковий демократизм” автора виявляється в бажанні й умінні викладати складні демографічні предмети та проблеми настільки просто, що їх актуальна сутність стає доступною для розуміння кожного. Ця властивість переважної більшості праць сприяла тому, що з ними (які були видані раніше) знайомі не тільки демографи та фахівці суміжних з демографією наук, а й багато читачів, які спеціально не займалися наукою.

Нарешті, велика цінність та актуальність цих робіт полягає і в тому, що вони, поповнюючи основний інформаційний фонд сучасної російської демографії (і не лише її), сприяють поширенню та розвитку демографічної культури в російському суспільстві. А це поліпшує умови для прискороного оновлення та чисельного збільшення існуючої спільноти демографів, залучення до неї талановитої молоді. Адже після розпаду СРСР і у самій Росії демографія перебуває, на наш погляд, в кризовому стані, і насамперед через те, що

чисельність працюючих демографів занадто мала, щоб забезпечити демографічні дослідження навіть з основної та актуальної демографічної проблематики. Для нормального розвитку національної демографії будь-якої країни потрібно, щоб в ній накопичилась “критична маса” демографів, без цього об’єктивно не може відбуватися необхідна інтенсивність їх спілкування, видання спеціалізованих журналів та хоча б мінімальний рівень змагальності між дослідниками як один із не дуже помітних, але важливих чинників підтримання тону наукової активності на належному рівні.

Варто наголосити, що наукові роботи, які увійшли до ювілейного видання, у сукупності досить повно репрезентують найперспективніші актуальні напрями розвитку сучасної демографії. Насамперед зосередимо увагу на монографії, присвяченій демографічній революції. Вона не тільки “очолює” ювілейне видання. Саме в ній була зроблена багатообіцяюча спроба подолати традиційну описовість демографічних текстів, глибоко осмислити ті суттєві зміни в демографічному становищі сучасного світу, наслідки яких змусили дослідників почати розмірковувати про наявність різних “історичних типів відтворення населення” та механізми їх зміни. Створенням цієї роботи розпочалася, на наш погляд, найбільш вагома та продуктивна частина “демографічної біографії” Анатолія Вишневського, перебіг якої засвідчив наявність амбітних цілей індивідуальної дослідницької роботи, добре продуманої, раціональної стратегії її здійснення. Завдяки цьому професійна активність Анатолія Вишневського виявилася дуже плідною не лише в демографічній творчості, а і в науково-організаційній діяльності. Слід також зазначити, що в цій монографії автор уперше “розкрився” як дослідник таким чином, що з’явилась можливість говорити про притаманні йому особливості мислення та викладення їх результатів, його ставлення до праць своїх попередників та колег, про його наукові та ідеологічні упередженості та симпатії і т. ін. Отже, маємо цікавий предмет для міркувань стосовно соціології та психології сучасної демографічної діяльності.

Перш за все є підстави для констатації, що поява монографії, присвяченої демографічній революції, стала помітною і в певному розумінні знаковою подією в демографії СРСР. Вона суттєвим чином відрізнялася своїм загальним характером, тональністю та теоретико-методологічною спрямованістю від виданих у той же історичний період праць інших авторів (див., наприклад, [4, 5]) і досить довго залишалася такою. Ця монографія вирізнялася із переважної більшості інших не лише тим, що її автор був досить добре обізнаний з теоретичними здобутками демографів інших країн і зміг їх конструктивно використати. Наприклад, одночасно з монографією Анатолія Вишневського вийшла цікава праця Якова Рубіна [6], яка також базувалася на широкому використанні робіт демографів інших країн. Симптоматично, що на публікацію цих двох “нестандартних” монографій спільнота радянських демографів відреагувала схожим чином: не виявила до них належного інтересу, хоча вони містили дуже цікаву, актуальну в науковому відношенні та дефіцитну в тих умовах демографічну інформацію. Схоже реагування на ці монографії пояснювалося різними причинами: робота Я. Рубіна не викликала належного інтересу перш за все, мабуть, через те, що у більшості демографів за довгі роки існування методологічної диктатури виробився стійкий скепсис щодо наукової цінності критики демографів, які не сповідували догми істмату і взагалі не вітали присутність духу партійності в науці¹.

¹ Тут є сенс звернути увагу на ту обставину, що критична частина демографії в СРСР не була цілком вульгарною, тобто такою, що виконувала функцію лише дискредитації “буржуазної демографії”. В ній існувала і така критика, виконавці якої фактично здійснювали також функцію ознайомлення науковців з правдивою та вельми корисною інформацією про стан та проблеми розвитку демографії в капіталістичних країнах, а також про все те, що має критикуватись і засуджуватись. Таку функцію у важкі часи існування демографії в СРСР виконали книжки Бориса Смулевича [7, 8].

Але монографія Якова Рубіна не заслуговувала на ту байдужість, з якою її зустріли тогочасні демографи, бо хоча досить значний елемент згаданої критики і був у ній, все ж не він визначав її загальний характер та наукову спрямованість. Книга була присвячена не критиці буржуазної демографії, а завжди гострим зіткненням думок (не вульгарній “ідейно-політичній боротьбі”) провідних демографів світу та взагалі представників духовної і наукової еліт стосовно світоглядно-філософських аспектів актуальних демографічних проблем як окремих країн, їх різних об’єднань, так і всього світу. Саме заглиблення в ідеологічні, наукові та культурно-духовні особливості мислення провідних демографів світу було, як нам уявляється, так би мовити, кінцевою, можливо, навіть не досить осмисленою метою Я. Рубіна як автора згаданої монографії. Тому є підстави вважати, що вона не втратила свою певну наукову цінність, бо рух до цієї мети завжди буде актуальним впродовж всього існування історії демографічної думки. Адже виявлення особливостей і обумовленості мислення провідних демографів світу були і завжди будуть квінтесенцією всієї дослідницької роботи в цій галузі демографічної науки.

Монографічне дослідження Анатолія Вишневського про демографічну революцію у свій час також не мало тієї інформаційної підтримки і навіть схвального ставлення, на яке вона заслуговувала, з боку наукових авторитетів радянської демографії. Про це свідчить хоча б той факт, що вони практично її замовчали, зробили вигляд, що її публікація не стала помітною подією життя демографічного співтовариства. Така ситуація пояснювалася кількома обставинами. Зокрема, треба враховувати, що серед тогочасних демографів переважну більшість становили науковці, більша частина професійного життя яких пройшла в умовах більшовицького тоталітаризму, в фактичній ізоляції від світової демографії та постійної небезпеки для тих, кого могли запідозрити в нестандартному, самостійному, творчому осмисленні актуальних проблем суспільствознавства.

Головним правилом професійного життя переважної більшості демографів, які пережили або уникнули сталінських репресій, було правило “не висовуватися”, уникати “гострих кутів”. Тому не було чогось несподіваного в тому, що наукові авторитети радянської демографії фактично проігнорували публікацію, автор якої наважився “голосно заявити” про те, про що інші або не наважувались сказати, або просто не були в змозі його помітити та осмислити. До того ж тут певну роль відіграла і та обставина, що оприлюдненням результатів своїх досліджень всесвітньо-історичних змін в предметі демографії А. Вишневський засвідчив той, не всім ветеранам радянської демографії прийнятний факт, що розпочався об’єктивно зумовлений процес формування нової демографічної еліти — здібних та роботящих демографів-дослідників, вільних від культурної та наукової обмеженості покоління демографів, негативна специфіка професійного життя яких склалася в умовах радянської культурної та наукової автаркії.

Інакше кажучи, робота про “демографічну революцію” засвідчила неспроможність метрів радянської демографії необхідним чином відреагувати на виклики нової демографічної ситуації в світі. Тому є підстави для висновку, що після того, як розкрився творчий потенціал другого покоління радянських демографів, молодість яких пройшла в роки цілющої “відлиги”, а професійна діяльність почалася в достатньо сприятливих умовах “демографічного ренесансу” (Борис Урланіс), в демографії СРСР розпочалась справжня наукова революція, в процесі якої мав сформуватися той історичний тип демографів та їх наукової поведінки, який вже давно існував у багатьох демократичних країнах світу, але у нас об’єктивно не міг виникнути в умовах політичного тоталітаризму та фактичної наукової ізоляції. Це і дозволяє зробити висновок, що публікація монографії А. Вишневського “Демографічна революція” була знаковою подією в існуванні колишньої радянської демографії, без осмислення якої неможливо дійсно глибоке вивчення історії демографії не лише в СРСР, а й історії демографії в країнах, які нині є сусідами Російської Федерації.

На цю обставину варто звернути увагу через те, що монографія А. Вишневського створила досить міцний фундамент для продовження досліджень сучасного демографічного переходу та ситуацій, які формуються після його завершення. Можна навіть сказати, що більш-менш ґрунтовні оцінки наявності прогресу у вивченні проблем, які були досить вдало визначені та поставлені автором монографії про демографічну революцію, практично неможливо зробити без фіксації того, що в цій справі було зроблено у минулому, в тому числі й А. Вишневським. Тому є підстави констатувати, що перевидання цієї монографії є фактом не лише “демографічної біографії” її автора, а й корисною подією сучасної російської демографії. Адже молоде покоління російських (і не лише російських) демографів одержало результати такої фундаментальної демографічної думки, вивчення якої є ефективною школою прилучення до культури демографічного мислення, одним із обов’язкових посібників до університетських курсів сучасної демографії (а не демографічної статистики)².

Подібно усім фундаментальним текстам, створеним в результаті глибоких, і тому досить плідних, роздумів над суттєвими проблемами суспільного життя, справжня цінність тексту монографії про “демографічну революцію” визначається не тільки (і навіть не стільки) тим, що її автор зібрав та проаналізував цінну інформацію про революційні зміни в предметі демографії, дав багато цікавих відповідей на питання, які виникають при вивченні цієї інформації, і в результаті, безперечно, зробив вагомий внесок у сучасну демографію. Цінність тексту, який тут розглядається, визначається також тим, що його поява викликала багато нових питань стосовно характеру та обумовленості демографічної динаміки сучасного світу (пошуки відповідей на ці питання створили такі великі можливості для відповідної інтерпретації, що у деякого з’явилася навіть спокуса констатувати появу “нової” демографії, демографії “демографічних революцій”), висвітлила велику актуальність таких аспектів цієї динаміки, які знаходилися на периферії наукового демографічного інтересу. Але найсуттєвішу та тривало актуальну цінність у монографії А. Вишневського про демографічну динаміку сучасності мають ті її компоненти, в яких характеризуються його гіпотези стосовно причин, характеру, механізму та можливих наслідків здійснення в світі сучасного “демографічного перевороту”. Саме ці гіпотези є реальним внеском автора в теорію та метод вивчення цього предмета сучасної демографії, тобто в те, що характеризує не тільки історію демографії, демографію як накопичене наукове знання, а й демографію як постійний процес “живого” демографічного пізнання.

Цілком зрозуміло, що тут немає можливості хоча б дуже стисло прокоментувати та проінтерпретувати навіть основні ідеї та гіпотези монографії про головну подію сучасної демографічної історії людства. Торкнемося лише розуміння А. Вишневським змісту того процесу (відтворення населення), зміна характеру якого та впливу на життєдіяльність людей трактується ним як “демографічна революція” або “демографічний перехід” [1, с. 7]. Ми вважаємо за потрібне подати відповідний коментар, оскільки він дає можливість, на наш погляд, усунути те принципове непорозуміння, яке не дозволяє А. Вишневському помітити та явно визнати правоту й перспективність мислення прихильників так званого

---

² У недавньому виданому “класичному університетському підручнику” з демографії (не демографічної статистики), в якому міститься безліч цитат із публікацій багатьох демографів-статистиків, відсутні посилання на дійсно демографічні твори Анатолія Вишневського [9]. Ця обставина не може не викликати подив: адже Анатолій Вишневський є найбільш “соціологічним” (в теоретичному відношенні) дослідником в російській демографії, а згаданий “класичний підручник” адресований саме тим студентам, які „навчаються за спеціальністю 020300 “Соціологія”.

“широкого розуміння” предмета демографії³, а головне — з’ясувати, зміну чого характеризує той фундаментальний процес, який А. Вишневський та багато інших демографів та соціологів позначають терміном “демографічна революція”. Йдеться про з’ясування не якихось малозначущих розбіжностей у трактуванні значень демографічних термінів і доцільного обмеження (або розширення) відповідних понять. Йдеться про те, що всі теоретико-методологічні міркування, ідеї та гіпотези стосовно “демографічної революції” як надзвичайно важливої події в демографічній історії всього людства (або якоїсь його складової) безпосередньо не характеризують те, що А. Вишневський та переважна частина колишніх радянських і сучасних пострадянських демографів мислили та продовжують мислити як “відтворення населення”.

Якщо відтворення населення тлумачиться у вигляді “єдності процесів народжуваності та смертності”, і “воно завжди виявляється як готовий підсумок, тоді як народжуваність і смертність — реально спостережувані процеси, які складаються з множини цілком конкретних елементарних актів народжень та смертей”, якщо “саме в народжуваності та смертності виявляються безпосередні результати взаємодії демографічних процесів з усіма іншими процесами, що відбуваються в суспільстві, і лише через взаємну узгодженість народжуваності та смертності реалізується демографічна рівновага в цілому”, і якщо, нарешті “у взаємодії народжуваності та смертності з недемографічною сферою та між собою об’єктивно детермінується мета соціального контролю над кожним з двох процесів та засоби такого контролю” [1, с. 21], то при такому баченні відтворення населення яким чином з’являється феномен “демографічної революції”? Тому якби автор монографії послідовно дотримувався свого визначення відтворення населення, він не мав би змоги створити досить цікавий текст про “демографічну революцію як історичний етап в розвитку населення, як якісний стрибок, що призводить до заміни одного типу відтворення населення іншим” [там само, с. 20]. Адже свої висновки стосовно характеру цього демографічного феномену, його змісту та форми, зрештою, його рушійних сил та механізму їх реалізації він мав би розглядати у тій обмеженій науковій площині, в якій можливе використання лише статистичної методології.

Якщо йдеться про вивчення “демографічної революції” як етапу *розвитку населення*, то як вона стосується “відтворення населення” як “готового підсумку” уявленої автором “єдності народжуваності та смертності” як множини “елементарних актів народжень та смертей”? Цілком можливо, що в “елементарних актах народжень та смертей” кояться або очікуються якісь феноменальні зміни, поява яких може виправдати використання терміна “революція”. Але такі зміни слід було б трактувати у вигляді революції біологічної⁴, а не демографічної.

Мабуть, не варто також зміни чисельності та складу множини (статистичних сукупностей) “елементарних актів” і народжень, і смертей трактувати у вигляді *процесу* (особливо процесу *розвитку*), що відбувається в предметі демографії⁵. Ці предмети вивчення

---

³ Тут є сенс згадати книгу А. Вишневського про “відтворення населення” у його розумінні, де він, зокрема, наполягав на тому, що “чим довша низка процесів, якими бажають займатися прихильники розширеного розуміння завдань демографії, тим більш скромне місце серед них відводиться продовженню людського роду та обумовленим ним демографічним відносинам. Тому за рахунок формального включення в демографію наукових напрямів, що склалися у межах інших наук, поглиблення знань про демографічні відносини не відбувається” [10, с. 265–266].

⁴ Нагадаємо, що прихильники вузького “розуміння відтворення населення вважають, що “народження та смерть людей “залишаються біологічними феноменами” (11, с. 69; 12, с. 57).

⁵ “В описах людської діяльності поняття процесу підкреслює підпорядкованість просторової розподільності або організованості людської сукупної діяльності в її часовому розгортанні, її орієнтованості на досягнення цілей та результатів” [13, с. 391].

(народжуваність та смертність в тлумаченні А. Вишневського та інших демографів) взагалі непродуктивно мислити “демографічними процесами”⁶, бо статистичні сукупності народжень та смертей (як і їх статистичні характеристики) є лише результатами певних процесів життєдіяльності населення, а не самі ці процеси. Тому не можна погодитися з висновком про те, що “оскільки народжуваність та смертність підсумовується у відтворенні населення, то історичні типи народжуваності та смертності визначають в кінцевому рахунку також історичний тип відтворення населення” [1, с. 21–23].

До вирішення деяких фундаментальних проблем пізнання сутності відтворення населення та специфіки його історичних типів можна, мабуть, наблизитися в пошуках відповідей на запитання, чому відтворення населення взагалі відбувається, чи є у людей реальні можливості ефективно впливати на розвиток відтворення населення, чи притаманне відтворенню населення те, що називається прогресом.

Зафіксовані нами недоліки методології здійсненого монографічного дослідження “демографічної революції” негативно відбилися на продуктивності дослідницької роботи А. Вишневського. Основною прогалиною методології автора як дослідника демографічної революції, на наш погляд, є ототожнення відтворення населення з його оновленням. Однак ці та інші можливі критичні зауваження аж ніяк не означають, що його спіткала невдача в дослідженні історично суттєвих, якісних змін у реальному відтворенні населення.

В сучасній демографії була та залишається актуальною проблема прискорення формування теоретико-методологічного плацдарму для забезпечення такого цілеспрямованого руху до розуміння предмета демографії, який колись називався “сходженням від абстрактного до конкретного”. Уявляється, що це добре розуміє і сам А. Вишневський, коли зауважує, що закономірності, які його цікавлять “можуть бути зрозумілі лише при вивченні взаємодії індивідуального та колективного” [1, с. 9]. До речі, фрагменти його монографії, в яких розглядається ця взаємодія, нам уявляються найбільш цінними та цікавими [1, с. 22–40, 53–69, 111–136, 174–198].

І, нарешті, останні міркування – з приводу характеру та змісту тексту “Додатку 2005 року” [1, с. 202–206], яким завершується праця “Демографічна революція”. На жаль, у ньому містяться думки та висновки, які не випливають з самого тексту про демографічну революцію. Наприклад, занадто категоричним виглядає висновок А. Вишневського про те, що буржуазна демографія “була фактично невідомою в СРСР”, а “її величезне методологічне багатство практично не використовувалося в радянській демографії” [1, с. 202]. Головне, мабуть, у тому, що навряд чи десь існує “величезне методологічне багатство”, використання якого може викликати справжню революцію в демографічному мисленні взагалі та в осмисленні “демографічної революції” зокрема. Впевненість у цьому й дає нам підстави так високо оцінювати, загалом, внесок самого автора роботи про демографічну революцію в дуже актуальну справу осмислення феноменальних змін, що відбуваються в демореальності сучасного світу.

Джерела

1. Вишневский А. Г. Избранные демографические труды в двух томах. Т. I. Демографическая теория и демографическая история. – М: Наука, 2005. – 368 с.

⁶ Тут варто нагадати про не дуже зрозуміле вживання терміна “демографічний процес” для позначення: “послідовності однойменних подій в житті людей, що мають значення для зміни їх поколінь” [11, с. 354; 12, с. 365]. Адже якщо йдеться про події в житті індивідів (“демографічна подія – подія, що відбувається з окремою людиною...” [11, с. 415; 12, с. 456], то чому сукупність цих подій треба називати демографічними, а не людськими подіями.

2. *Вишневский А. Г.* Избранные демографические труды в двух томах. Т. II. — Экономическая демография. Анализ демографических процессов. — М.: Наука, 2005. — 381 с.
3. *Вишневский А. Г.* Русский или прусский? Размышления переходного времени. — М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2005. — 384 с.
4. *Библиография* по проблемам населения (1972–1975). — М.: Статистика, 1977. — 232 с.
5. *Литература* о населении. Библиографический указатель (1975–1978). — М.: Статистика, 1981. — 255 с.
6. *Рубин Я. И.* Проблемы народонаселения как объект идейно-политической борьбы — Минск: Изд-во БГУ, 1976. — 256 с.
7. *Смулевич Б.* Буржуазные теории народонаселения в свете марксистско-ленинской критики. — М.—Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. — 427 с.
8. *Смулевич Б. Я.* Критика буржуазных теорий и политики народонаселения. — М.: Соцэкгиз, 1959. — 430 с.
9. *Медков В. М.* Демография. Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 576 с.
10. *Вишневский А. Г.* Воспроизводство населения и общество. История, современность, взгляд в будущее. — М.: Финансы и статистика, 1982. — 287 с.
11. *Демографический* энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия 1985. — 608 с.
12. *Народонаселение.* Энциклопедический словарь. — М.: БРЭ, 1994. — 640 с.
13. *Современный* философский словарь — Москва, Бишкек, Екатеринбург: Одиссей, 1996. — 608 с.
14. *Уайтхед А. Н.* Избранные работы по философии. — М.: Прогресс, 1990. — 717 с.
15. *Бергсон Анри.* Творческая эволюция. — М.: КАНОН-пресс, Кусково поле, 1998. — 384 с.